

ਮੁਲਾਕਾਤ : ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਸ਼ਬਦੀਸ਼

ਮੈਂ ਦਸ ਸਾਲ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਫਲਸਫਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ।

ਜੇ ਆਲੋਚਕ ਮੇਰੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਕਲਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਨਾਟਕ ਕਲਾਤਮਕ ਲੱਗਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਅਰਾ ਆਖੀ ਜਾਣਗੇ।

ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀਵੰਤ ਦੰਦਕਥਾ ਹਨ, ਗਰੀਬ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪੰਰਪਰਾ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਜਗਤ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਾਇਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨਾ ਦੌਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੂਫਾਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੁੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਬਿਰਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਝੜਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਬਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ 'ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਵਾਪਸੀ' ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਫ਼ਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਲੇਟੇ-ਲੇਟੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਚਾਹ ਲਈ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਸਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਝੋਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਸ ਤਾਂਘ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਾਂ-

—ਸ਼ਬਦੀਸ਼

ਸਵਾਲ: ਜੇ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛੇ-ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕੀ ਸਨ? ਮੈਂ ਦੱਸਾਂਗਾ-ਉਹ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸੀਮੈਂਟ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਹਾਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਖੜਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ। ਹੁਣ ਜੇ ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰੋਗੇ?

ਜਵਾਬ: ਮੈਂ ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ

ਸਮਝਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸਿੱਖੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਅ ਉੱਤੇ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਾਧਾਰਾ ਦੀ ਲਾਗ ਵੀ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਓਦੋਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਨੇੜਲਾ ਸਬੰਧ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ 'ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਨੂੰ' ਤੇ 'ਰੱਬ ਬੰਦੇ ਨੂੰ' ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਚੇਤੇ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਵਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਸਦਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਲੁਕਾ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਝ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। 'ਕਿਵ ਕੂੜੇ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ...' ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸੱਚ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਸੀ।... 'ਚੋਰ ਉੱਚਕਾ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਗੁੰਡੀ ਰੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ...' ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ।

ਸਵਾਲ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਵਾਪਰ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਰੋਲ ਰਿਹਾ? ਮੈਂ ਗੱਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਜਵਾਬ : ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਰੋਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸਾਂ। ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਕੋਈ ਲੈਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਬਸ ਕੰਮ ਈ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਜੋ ਵੀ ਹਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਹਾਂ। ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਦਦ ਸੀ ਲਗਾਤਾਰ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਅ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ।

ਸਵਾਲ : ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋ, ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ, ਲੋੜ ਸੀ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ?

ਜਵਾਬ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ, ਦਾ ਨਾਟਕ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ

ਨਾਟਕ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖ ਸਕਿਆ ਸਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਸਨ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰੋਲ ਵੀ ਕੈਦੀ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕੁਝ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਦੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਾਚ-ਗਾਣੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਚ-ਗਾਣਾ ਵੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ... 'ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਕਭੀ ਖੌਫ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਤੇ...' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਜਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਸ ਮਨ-ਪਰਚਾਵਾ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਕਿਟਾਂ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ, ਜਿਥੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ, ਹਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਸਕਿਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬੋਲੇ ਸਕਿਟਾਂ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਕੁੰਡੇ ਵਿਚ ਭੰਗ ਰਗੜਨੀ, ਫਿਰ ਸੁੱਖ-ਨਿਧਾਨ ਛਕਣਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬੋਲੇ ਬੋਲਦਾ, ਬੜਾ ਹੀ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਨਾਟ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧੜੇ ਦੀ ਇਕ ਸਕਿਟ ਯਾਦ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮਸਖਰਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਫੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ।

ਸਕੂਲੀ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਕਿਟ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਕਿਟ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਿਖਰ ਹਾਸੇ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਬਕ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਬਕ ਵੀ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਜਾ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਮਾਸਟਰ : ਉਏ...! ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਓ ਕਮਬਖ਼ਤੋ....?

ਬੱਚੇ : ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਆਂ ਜੀ...

ਮਾਸਟਰ : ਕਿਉਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਓ...ਮੈਂ ਤੇ ਸਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਬੱਚੇ : ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਿਚ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਕਿਟਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ, ਪਰ ਦਰਸ਼ਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਦਾ ਸਾਂ, ਇਕ ਸ਼ੌਕ

ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਕ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਬਾਲ-ਦਰਬਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਧਾ ਬੈਠਾ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ, ਸਭ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚੇਤ ਹੀ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ ਵਿਚ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਵਾਲ : ਇਹ ਤਾਂ ਚਲੇ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਿਚਲੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਸਦਾ ਲਈ ਚੇਤੇ ਵੱਸ ਗਈ ਹੋਵੇ?

ਜਵਾਬ : ਹਾਂ ਹੈ.....ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ 'ਹਾਸੇ ਦੀ ਵਰਖਾ'। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ, ਜੋ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਹਲਕੀ-ਫੁਲਕੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਭਾਈਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਚੁਟਕਲਾ ਕੰਜੂਸਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਕ ਕੰਜੂਸ ਦੇ ਘਰ ਮਹਿਮਾਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਢੰਗ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ-ਭਿੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਢੀਠ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਅਣ-ਸੁਣਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਤੱਕ ਜਾ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਵਿਤਾਮਈ ਡਾਇਲਾਗ ਬੋਲਦੇ ਹਨ:

ਪਤੀ : ਵੇਖ ਯਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ, ਮਾਰੀਆਂ ਮੈਂ ਖੰਭੀ ਨੂੰ ਛਾਂਟਾਂ, ਕੁੱਟਿਆ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪਤਨੀ : ਵੇਖ ਮੇਰੀ ਚਤਰਾਈ, ਮੈਂ ਵੀ ਸੁੱਕੇ ਸੰਘ ਅੜਾਈ, ਰੋਈ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਮਹਿਮਾਨ : ਵੇਖ ਯਾਰ ਦਾ ਬੁੱਤਾ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਖੁਰਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ, ਗਿਆ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਅਚੇਤ ਹੀ ਪਏ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਡਾਇਲਾੱਗ ਸਨ, ਜੋ ਮੋਟਾ ਤੇ ਸੁੱਕੜੂ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ:

ਮੋਟਾ : ਉਏ, ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਂਏਂ ਲੱਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਲ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ....

ਪਤਲਾ : ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਂਏਂ ਲੱਗਦਾ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਖਾ ਕੇ, ਤੂੰ ਈ 'ਕਾਲ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ....

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਕਿਟ 'ਦੋ ਜਮਾਂਦਾਰਨੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਵੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰਚਿੱਤ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਕੱਸਣ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੇ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਪ੍ਰੋ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਹੈ-ਸੰਪਾਦਕ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਦੂਰ, ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਲਈ

ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦ ਵੀ ਕੰਮ ਆਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਬਹਿਸ ਵੇਲੇ ਲਿਹਾਜ਼ਦਾਰੀ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

ਸਵਾਲ : ਨਾਟਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਂਝ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸੀ?

ਜਵਾਬ : ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਕਿਹਾ ਨਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਕਿੱਸੇ ਸਨ, ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵੀ ਪਾਪੂਲਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਪਹੁਤਾ ਪਾਂਧੀ' ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨਾਵਲ 'ਅਣ-ਵਿਆਹੀ ਮਾਂ' ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ' ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ' ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਂ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੀ 'ਜਮਾਂਦਾਰ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ'।

ਸਵਾਲ : 'ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ' ਵਰਗਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭ ਗਿਆ ਸੀ?

ਜਵਾਬ : 'ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੀਰੀਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਆਈ ਸੀ 'ਬ੍ਰਦਰ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ'। ਇਹ ਸਿੰਧੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਫਕੀਰ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਫਕੀਰ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ। ਇਹ ਕੌਣ ਹੋਵੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ....? ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਉਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਦੇ ਹਾਂ- 'ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਛੱਡ ਮਨਾਂ...ਇਹ ਕੀ ਕਰੀ ਜਾਨਾ ਏਂ...' ਬਸ ਇਸ 'ਮਨਾਂ' ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕਿਰਦਾਰ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਸੀ- 'ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ'। ਇਹ ਦਫ਼ਤਰੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸੀ ਤੇ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਸਲੇ ਇਸ ਕਾਲਮ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਹ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਵਿਤੋਜ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੜੀਵਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ। ਇਸ

ਦੀਆਂ ਸਤਾਰਾਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਬਣੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵੀ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ' ਵਾਲੀ ਪਛਾਣ ਬਾਬਤ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਸਵਿਤੋਜ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ... 'ਸਵਿਤੋਜ...ਡੀ.ਡੀ.ਸਵਿਤੋਜ...ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਸਵਿਤੋਜ...' (ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।) ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ।

ਸਵਾਲ : ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲਈਏ, ਜਿਸਦਾ ਸਬੰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਸਪਾਂਸਰਸ਼ਿਪ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ।

ਜਵਾਬ : ਮੈਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਪੈਸਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ...ਮੈਂ ਸ਼ਬਦ 'ਜ਼ਰੂਰ' ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੇਵਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਜਮਾਤਾਂ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਅਫਸਰ ਵੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇ, ਗ਼ਲਤ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ, ਪਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸਲਾਮ ਕਰੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦੀ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵੀਹ ਵਾਰ ਸੋਚੋ। ਇਸ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਵਿਚੋਂ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਧ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਤੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੌਕਸੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਨੀਤੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਵਰਤਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। 'ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ' ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਲੋਕਪੱਖੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਾਪੂਲਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਪੂਲਰ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ : ਤੁਸਾਂ 'ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗ ਜੀਤ' ਸਮੇਤ ਕਈ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰੰਗਕਰਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀ ਹਨ?

ਜਵਾਬ : ਮੇਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਜੋ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ— ਇਹ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਜਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤੀ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਵਰਗੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੋੜਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ‘ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗ ਜੀਤ’ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਡਬਿੰਗ ਲਈ ਬੰਬਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਓਦੋਂ ਹੁਣ ਵਾਂਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਕੁਝ ਕੰਮ ਕਿਤੇ ਕਰ ਲਉ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੇਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਿਆ।

ਮੇਰਾ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਰੋਲ ਬਾਰੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਲਈ, ਜਿਸਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਵਾਮ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੇਜ਼ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜਿੰਦ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— ‘ਭਾਅ ਜੀ, ਇਹ ਰੋਲ ਹੈ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਹੀ ਹੈ।’ ਫਿਰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੋਲ ਸੀ।

ਸਵਾਲ : ਇਕ ਵਾਰ ਤੁਸਾਂ ਖੁਦ ਫਿਲਮ ਅਨਾਉਂਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?

ਜਵਾਬ : ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਾ, ਫਿਲਮ ਦੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੈਂ ਕਾਇਲ ਹਾਂ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਗਰ ਸਰਹੱਦੀ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੇੜਤਾ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮ ‘ਬਾਜ਼ਾਰ’ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਫਿਲਮਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ ਹੀ ਸਨ। ਇਕ ਚੰਗੀ ਸਾਹਿਤਕ ਟੱਚ ਵਾਲੀ ਫਿਲਮ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ‘ਹਾਣੀ’ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਫੰਡ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਜੁਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਆ ਵੀ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਪਲੈਨਿੰਗ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਤੁਰ ਸਕਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ

ਅਸਾਂ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਥੀ ਧਰਮਵੀਰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਉਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕੀਤਾ ਸੀ... 'ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਕੇ ਤੁਰਾਂਗੇ ਹਾਣੀ, ਹਰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਰ ਕਰਾਂਗੇ...' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥੀਮ ਸੀ। ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕ ਪਾੜ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟੱਚ ਵਾਲੀ ਫਿਲਮ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਵੇਖਣ ਲਾਇਕ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਸ ਲਿਟਰੇਰੀ ਲੋਕ ਹੀ ਵੇਖਣ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਉਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਏਨੀ ਸਲੋਅ ਸੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕ ਵੇਖ ਹੀ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੋਅ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਵੀ, ਜੋ ਲਾਈਵ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸਵਾਲ : ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ 'ਫੂਕਾਂ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਹਮ ਪੰਜਾਬੀ-ਹਮ ਜੱਟ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਹਮ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ' ਵਾਲੀ ਫੂਕ ਵੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ?

ਜਵਾਬ : ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ, ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨਾਇਕ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਘੁਮੰਡ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁੱਲ ਵੱਖਰਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੀਕੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਅਸਾਂ ਲੇਖਕਾਂ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਗਾਇਕਾਂ ਵਾਂਗ ਫੂਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾਉਣੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਕ ਰੋਲ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ? ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ 'ਹਮ ਸਿੱਖ' ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਫਿਰਾਂ। ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- 'ਇਹ ਦੂਜਾ, ਪੰਜਵਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅੱਠਵਾਂ ਨਾਨਕ ਹੈ' ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ, ਧਾਰਮਕ ਨਹੀਂ।

ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਤਨੇਮ ਹੀ ਹੈ। ਬਸ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਹੀ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਫਿਕਰ ਹੋਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਰਾ ਸਿਆਣੇ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ

ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ, ਗਿਆਨ ਵੀ ਉਹ, ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ 'ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ' ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਆਖੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣੀ ਹੈ, ਤਰਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਠੱਗੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾਟਕੀਅਤ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਮਸਲਨ, 'ਇਹ ਲਹੂ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?' ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਸਮਾਲ ਹੈ...' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਨਾਟਕ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਖੇਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਸਲ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਖਣ ਲਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹੀ ਨਾਟਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੋ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ—ਮੈਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਧਰਮ 'ਚੋਂ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ....ਫਿਰ...? ਮਸਲਾ ਬਸ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ, ਸਾਨੂੰ ਆਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ—ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲੇ ਕਿਵੇਂ...? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਧਰਮ 'ਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਕੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲੈਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਸਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ....? ਇਹਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ-ਕਲਾਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਜ ਵਿਚ ਵੱਧ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਆਖ ਦੇਣਗੇ, ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਆਖਣਗੇ, ਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਹੈ! ਸਾਡੇ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸੱਚ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਐਵੇਂ ਹਵਾਈ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਈ ਲੇਖਕ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋਵੀਅਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ—ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਕੁਰੱਪਟ ਕਾਮਰੇਡ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖ ਕੇ ਆਖਣਗੇ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਕੁਰੱਪਟ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜੇ ਪੁੱਛੋ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਕੀ ਸੀ? ਇਕ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦੇ। ਉਏ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ‘ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਕੀ ਹੈ?’ ਕਿਤਾਬਚਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਲਓ। ਪੜ੍ਹਨਾ ਕਿਥੋਂ ਹੋਇਆ...ਉਹ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣੇ।

ਸਵਾਲ : ਹੁਣ ਗੱਲ ਹੋ ਗੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਚੇ ‘ਸਮਤਾ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਫਾਈਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ‘ਸੋਧਵਾਦੀ, ਨਵ-ਸੋਧਵਾਦੀ ਤੇ ਮਾਅਰਕੇਬਾਜ਼ੀ’ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਸੰਵਾਦ ਵੀ, ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਾਂ ਤਾਂ ਬੇਤੁਕਾ ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਜਵਾਬ : ਉਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੇ ਖੂਬੀ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਤਪਾਲ ਡਾਂਗ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਸਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦਾ ਰੋਲ ਬਹੁਤ ਚੁੱਭਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਬਲਦੇਵ ਮਾਨ ਤੇ ਦੀਪਕ ਧਵਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਲਗਨ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਆਖੀ ਜਾਣ, ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅਸਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ‘ਦੁੰਮ-ਛੱਲੇ’ ਜਾਂ ‘ਹੱਥਠੱਕੇ’ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ‘ਸੁਰਖ ਰੇਖਾ’ ਨੇ ਸਤਪਾਲ ਡਾਂਗ ਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਕਈ ‘ਦੁੰਮ-ਛੱਲੇ’ ਵਰਗਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ‘ਸਮਤਾ’ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਮਾਮੂਲੀ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨੋਟਿਸ ਨਾ ਹੀ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਮਸਲਾ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਰਤਣ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੇ ‘ਚੋਂ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਗਲਤ, ਬਹਿਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਰਖ ਵੀ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੀ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਹੈ 'ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ'। ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਥੀਮ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਇਸੇ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ੋਅ ਨੂੰ ਖੂਬ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ੋਅ ਯਾਦ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਅੱਸੀ ਫੀਸਦੀ ਵੋਟਾਂ ਪੋਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਉਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਹਿਤ ਤਰਸੇਮ ਜੋਧਾਂ ਦੀ ਚੋਣ-ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹਰਦੇਵ ਅਰਸ਼ੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਜੇ ਸਿਹਤ ਸਾਥ ਦੇ ਸਕੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਇਮਾਨਦਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕੀ ਮੁਲਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬਸ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕਦੋਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਕਦੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਦੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਉਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਜੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਅੜੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਵਾਪਰਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਰਸਾ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ।

ਸਵਾਲ : ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਅਜੇ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾ ਲਈ ਗਈ...ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਵਾਬ : ਇਹ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਂਟਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਆਤਮਜੀਤ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਵਾਦ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਨੀਲਮ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਕਿਸ ਲਈ ਰੰਗਮੰਚ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਉਹ ਜਿਸ ਕਲਾਸ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਰੰਗਮੰਚ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾਂ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਨਬਾਜ਼ੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਕਨਵਿਕਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ 'ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ' ਨਾਟਕ ਖੇਡਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਇਹੀ ਹਨ।

ਮੈਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਤਾਪ ਲਈ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਵਿਖਾਉਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇੱਛਿਤ ਯਥਾਰਥ ਆਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਕਲਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਚੀ ਸੁਰ ਵੀ ਸੂਖਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਆਲੋਚਕ ਮੇਰੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਕਲਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਨਾਟਕ ਕਲਾਤਮਕ ਲੱਗਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਅਰਾ ਆਖੀ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਲਾ ਦੇ ਮਕਸਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਨਾਟਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਪਕੜਨ ਵਾਲੀ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ, ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਐਮ.ਐਲ.ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਸਰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਸਦਾ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਨਾਟਕ 'ਪਲੈਨਿੰਗ' 1959 ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ-ਚਿੱਲੀ ਸੁਪਨਸਾਜ਼ੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਹੈ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਮਿਆਰ ਵਧਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੁਗਾੜਬੰਦੀ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ, ਰਚਨਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਲੱਗੇਗੀ, ਪਰ ਕਲਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇਗੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ ਭਾਸ਼ਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਆਪ ਵੀ ਭਾਸ਼ਨੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਪਾਲੀ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਵਾਂਗਾ...' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ,

ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨਫੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਥੜਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਥੜਾ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤੈਅ ਮਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਗਲੀ ਗੱਲ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰੰਗਮੰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਮਾਡਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਸਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਮੈਂ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦੇ ਐਪਿਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਜੇ ਤੇਂਦੂਲਕਰ ਪਸੰਦ ਹਨ, ਪਰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਾਦਲ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸੰਭੂ ਮਿੱਤਰਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ। ਆਪਣਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਪਟਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾ ਕਲਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਡਿਜ਼ਾਇਨਿੰਗ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਹੈ। ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ 'ਕਤਰਾ ਕਤਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਦੀ ਡਿਜ਼ਾਇਨਿੰਗ ਕਮਾਲ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲਾ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਦੇ ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਨਾਲ, ਕਦੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਕਰਕੇ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਉਤੇ ਬਾਕਮਾਲ ਪਕੜ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਮੰਚਨ ਵੀ। ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਪਾਸ਼ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੀਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਖਣ ਉਤੇ ਹੀ 'ਚਿੜੀ ਦੀ ਅੰਬਰ ਵੱਲ ਉਡਾਨ' ਕੀਤਾ ਸੀ, ਡਾ. ਗੁਰਮਿੰਦਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ। ਤੇਰੀ ਹੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਕਰੋ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਨਿਰਮਲ ਦੱਤ ਦੇ ਦੋਹੇ ਤੇ ਟੱਪੇ ਵੀ ਹੋਣ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਛੰਦ ਕਿਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਪਕੜਦੇ ਹਨ—ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ : ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਲਸ ਮੰਚ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਲਈਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।

ਜਵਾਬ : ਹਾਂ...ਇਹ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟ-ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖਿਆਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਸਭ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਐਵੇਂ ਸਾਂਝਾ

ਬਣਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਭਾਅ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਪਟਾ ਦਾ ਮਾਡਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਲਾਕਾਰ ਸਾਂ ਤੇ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲਗਾਅ ਨਕਸਲੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਵੀ ਕਈ ਗਰੁੱਪ ਸਨ ਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ-ਭਾਵੀ ਰੁਖ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਨਾਟਕ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਘੱਟ ਨੇੜਤਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੱਧ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧੜੇ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮੰਨਦਾ। ਗੱਲ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐਮ. ਬਾਰੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਤਿਰੰਗਾ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਸੱਤਪਾਲ ਡਾਂਗ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਮੰਨ ਲਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਾਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸੱਜਣ ਤੇ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭੜੋਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐਮ. ਦੇ ਕਾਮਰੇਡ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਨੇੜਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਮਿਟਮੈਂਟ ਉਤੇ ਨਾ ਉਂਗਲ ਧਰਦਾ ਸਾਂ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਧਰੀ ਉਂਗਲ ਸਹੀ ਮੰਨਦਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਬਲਦੇਵ ਮਾਨ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਕਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਟਪਿਆਲਾ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਹਰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਮੰਚ ਉਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਥੇ ਕਿਹੜਾ ਨਾਟਕ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਸਲੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ—ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਚੋਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਦੇ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਕਸਲੀ ਸਾਂ...ਹਾਂ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਗੱਲ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਹੀ ਛਾਪੀ ਸੀ 'ਤੇ ਦੇਵ ਪੁਰਸ਼ ਹਾਰ ਗਏ'। ਇਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਪਹਿਲਾ ਡਰਾਮਾ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਤਿਆਰ ਉਹ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੀ ਹਰ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੋਵੇਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ, ਜੇ ਇਕੱਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ। ਅਗਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵਾਂ ਝਗੜਾ...ਬਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਡੀਟੇਲ 'ਚ ਕੀ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਈਗੋ ਸੀ...ਮੈਂ ਹੀ ਠੀਕ ਹਾਂ—ਇਹ ਈਗੋ ਬਥੇਰੀ ਐ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਿਚ...

ਜਦੋਂ ਪਲਸ ਮੰਚ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ ਦਾ ਨਿਉ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਗਰੁੱਪ ਦੂਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਜਾਂ ਚਵਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਡ ਭੇਜਣ 'ਤੇ ਨੇਤਾ ਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਮਈ ਦਿਨ ਸਮਾਗਮ ਉਤੇ ਵੀ ਤੇ 25-26 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਰਾਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ, ਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਸਿਖਰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਵਾਲ ਕਰੋ—ਹੁਣ ਉਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ? ਅੱਤਵਾਦ ਮਸਲੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਧਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸਦੇ ਰੌਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਉਤੇ ਮੇਰਾ 1500 ਖਰਚ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਘ ਰਾਜ ਮਿੱਤਰ ਦੋ-ਢਾਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ... ਉਸਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ, ਅਮਿਤ ਵੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਪਲਸ ਮੰਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਿਖਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖਰਚਾ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ, ਮੇਰੇ ਰਿਜ਼ਰਵ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੀ ਰੋਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਲਸ ਮੰਚ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥਾਂਈਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ—ਇਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਪਛਾਣ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਅਤਰਜੀਤ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਹੀ ਆਏ ਸਨ, ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਤਜਰਬਾ ਬਹੁਤਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ—ਇਹ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਇਸਦੇ ਆਗੂ ਸੋਚਣ, ਉਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸਦਾ ਭਵਿੱਖ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ, ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ... ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਉਹੀ ਚੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਨ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਾਂ।

ਸਵਾਲ : ਸਵਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ... ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਡੀ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਾਲ ਉਸਰਿਆ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਲ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟ ਸਦਨ' ਹੈ। ਸੁਚੇਤਕ ਰੰਗਮੰਚ ਮੋਹਾਲੀ ਨੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ...

ਜਵਾਬ : ਹਾਂ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ... 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ' ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮ ਬਣੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਬਣੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ

ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਗਰੁੱਪ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤੇ ਫੰਡ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਦਫਤਰ ਨਹੀਂ, ਨਾਟਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਲਮ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਇਨਾਮ ਮਿਲਣ ਬਾਅਦ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰੇ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਪਰ ਖਰਚ ਉਸਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰੋਲ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਯਤਨ ਹੈ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨੇੜਲੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਅਹਿਸਾਨ ਹੈ...

ਸਵਾਲ : ਨਹੀਂ ਭਾਅ ਜੀ, ਅਹਿਸਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੱਸਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਿਹਚਾ' ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਨਤਕ ਸਨਮਾਨ, ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਜਵਾਬ : ਹਾਂ, ਉਹ ਘਟਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਏਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ...ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਨਮਾਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਦਸ ਸਾਲ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਓਸੇ ਦਿਨ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਨੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਵੇਟਿੰਗ ਰਾਹੀਂ 'ਸਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ' ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ 'ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟ-ਉਤਸਵ' ਕਰਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ। ਉਹੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਉਹ ਤੂੰ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ.....(ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।)